

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Μια υπόθεση

Είναι δυνατόν ο τρόπος που κρεμάμε τους χάρτες να επηρεάζει τις τύχες των λαών; Έχει καμιά σχέση η πείνα που μαστίζει τα παιδιά της Αφρικής και ταλανίζει εκείνα της νότιας Αμερικής με τους χάρτες της γης που κρέμονται στους τοίχους των σχολείων τους; Αυτή η υπόθεση είναι το θέμα του ανά χείρας βιβλίου.

Πρόκειται για μια υπόθεση φαινομενικά παράλογη. Οι χάρτες και η πείνα από πρώτη άποψη συγγενεύουν μεταξύ τους τόσο όσο, κατά την κοινή έκφραση, ο φάντης με το ρετσινόλαδο. Πώς είναι δυνατό να συνδέονται μεταξύ τους;

Αν πράγματι τα κοινωνικά συμβάντα υπαγορεύονταν από τη λογική, δεν θα 'πρεπε να υπάρχει σύνδεση. Κάτω όμως από την επιφανειακή και ενίοτε εύθραυστη κρούστα του λογικού υπάρχει και το υποσυνείδητο με τη δική του δυναμική και ιστορία, που είναι επίσης και δική μας. Το υποσυνείδητο, μακριά από το φως του λογικού, ακολουθεί τις δικές του υπόγειες διαδρομές. Μόνο από κατά καιρούς ανακαλύπτουμε ίχνη της δράσης του ή τετελεσμένα γεγονότα, όπως συμβαίνει με μια υπόγεια φλέβα νερού, που ξεσπάει απότομα σαν κρουνός πηγής στη μέση μιας άνυδρης ερημικής έκτασης.

Μια τέτοια μυστική διαδρομή υποθέτουμε πως συνδέει τους χάρτες με την κακοδαιμονία των λαών του Νότου. Ας προσπαθήσουμε να την ανιχνεύσουμε.

Όπως κρεμάμε τους χάρτες, ο Βορράς έρχεται πάντα σταθερά επάνω και ο Νότος κάτω. Αυτό δεν είναι απλώς μια συνήθεια του τόπου μας. Είναι παγκόσμια σύμβαση. Οι χάρτες όλων των λαών ακολουθούν έναν ομοιόμορφο προσανατολισμό με βάση τον «όρθιο» άξονα που «κατεβαίνει» από τον Βορρά προς τον Νότο. Μια συστηματική πλύση εγκεφάλου με δράστες τους χάρτες και θύματα τους ανθρώπους εκτυλίσσεται σ' όλη τη γη. Ξεκινάει από τα πρώτα μας τρυφερά βήματα στο σχολείο και συνεχίζεται μέχρι την αποφοίτησή μας από το σχολείο της ζωής. Από παντού, από τους τοίχους των σχολείων, τα γραφεία των δημοσίων υπηρεσιών, τα γραφεία ταξιδιών, τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων και καιρού, από τις εφημερίδες, οι χάρτες μάς γνώφουν με σιωπηλά νοήματα πως ο Βορράς είναι Πάνω και ο Νότος Κάτω. Πρόκειται για μια σύμβαση που έχει, στο υποσυνείδητό μας, πάρει τη μορφή αναμφισβήτητου φυσικού δεδομένου. Εντελώς ανυποψίαστα οι έννοιες «Βορράς» και «Πάνω» έχουν σχεδόν ταυτιστεί μεταξύ τους, όπως έγινε και με τις έννοιες «Νότος» και «Κάτω». Αυτό προδίδεται από τον τρόπο που χρησιμοποιούμε τη μια ως συνώνυμο της άλλης: «Πάνω στη Μόσχα», «Κάτω στην Αφρική». Αν κάποιος πει σοβαρά «Πάνω στην Ανταρκτική», θα μας δώσει την εντύπωση πως έχει σύγχυση προσανατολισμού, κι αν επιμείνει, σύγχυση φρενών.

Οι έννοιες όμως του «Πάνω» και του «Κάτω» δεν είναι απλώς και μόνο υψομετρικοί όροι. Είναι επίσης και αξιολογικοί. Σε όλες τις γλώσσες και για όλους τους λαούς όλων των εποχών το Πάνω είναι ταυτόσημο με το κυρίαρχο και το καλό, το Κάτω με το υποτελές και το κακό: «ανώτερος άνθρωπος», «κορυφαίο στέλεχος», «υψηλόφρων», «υψηλά ιδανικά», «ανώτερη ποιότητα», «ανέβηκες ψηλά», «έπεσες πολύ χαμηλά», «κατώτερος», «υπο-τελής», «επιβάλλομαι», «χαμερπής», «παρακατιανός» εί-

ναι μερικές μόνο από τις πολλές εκφράσεις που προδίδουν αυτές τις ταυτίσεις. Στην πρώτη της χρήση η ελληνική λέξη «ταπεινός» σήμαινε χαμηλός. Οι παράγωγες λέξεις «ταπεινώσις» και «ταπεινώ» είναι μεταγενέστερες και σημαδεύουν τη μετατροπή των υψομετρικών σε ιεραρχικές έννοιες.

Η διαβάθμιση των τάξεων στο πλαίσιο μιας κοινωνίας δεν ξεφεύγει απ' αυτό τον κάθετο υψομετρικό και ιεραρχικό ταυτοχρόνως άξονα. Καθημερινά μιλάμε για «ψηλότερα» ή «χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα», «ανώτερη τάξη», «μεσαία τάξη», «κατώτερες τάξεις», "underground". Μερικοί ξεφεύγουν από την ταξική τους «διαστρωμάτωση» και «ανεβαίνουν» ή «πέφτουν» στην «κοινωνική κλίμακα». Η «Αυτού Υψηλότης», ο «ανώτατος άρχων», βρίσκεται στην κορυφή μιας πυραμίδας που στηρίζεται στους «υπηκόους» ή «υποτελείς» του. Οι ρατσιστές, που δεν είναι και λίγοι, μιλούν ακόμα και για κατώτερους ή ανώτερους λαούς. Οι ίδιες οι χώρες, οι πατρίδες, διεκδικούν την ψηλότερη θέση για τον εαυτό τους. «Deutschland über alles in der Welt», «Η Γερμανία πάνω απ' όλα στον κόσμο», ήταν το σύνθημα που κυριαρχούσε την εποχή του Χίτλερ.

Δυο πράγματα που είναι ταυτόσημα με ένα τρίτο, είναι και με ταξύ τους ταυτόσημα. Με άλλη ορολογία, αν $A=B$ και $A=\Gamma$, τότε και $B=\Gamma$. Δεν χρειάζονται μαθηματικά ή πολλή λογική για να το δεχτεί κανείς αυτό. Αν ο Βορράς ισοδυναμεί με το Πάνω και ο Νότος με το Κάτω, κι αν το κυρίαρχο και καλό ισοδυναμεί με το Πάνω και το υποτελές και το κακό με το Κάτω, τότε ο Βορράς αντιστοιχεί στο καλό και ο Νότος στο κακό. Δεν είναι απαραίτητο να κάνει ρητά κανείς αυτόν τον συλλογισμό. Όπως σε κάποιες απλές πράξεις των μαθηματικών, οι συνειρμοί λειτουργούν μόνοι τους, παράγοντας το ένα από το άλλο.

Στους παγκόσμιους χάρτες και τις υδρόγειες σφαίρες οι λαοί

του Νότου βρίσκονται σε μια χαμηλότερη, άρα εξ ορισμού «κατώτερη» συμβολικά θέση. Όπου –π.χ. στους παραγωγικούς, όπως τους λέμε, χάρτες– απεικονίζονται άνθρωποι, τα πόδια των Ευρωπαίων μοιάζουν να πατούν στα κεφάλια των Αφρικανών. Όπως δείχνουν οι εικόνες, η βαρύτητα έχει συμμαχήσει με τους Βόρειους ενάντια στους λαούς του Νότου. Η εικόνα του Άτλαντα, που λυγίζει κάτω από το βάρος της υδρογείου, θα πρέπει να 'χει ταράξει συχνά τον ύπνο των Αφρικανών και των Νοτιοαμερικανών. Πώς θα αποτινάξουν αυτό το σισύφειο βάρος από τις πλάτες τους; Θα πει κανείς, μα πρόκειται για μια φαντασίωση, το βάρος είναι συμβολικό – ποιος όμως θα διαβεβαιώσει πως οι φαντασιώσεις δεν βασανίζουν τους ανθρώπους ή πως τα συμβολικά βάρη δεν μπορούν να τους τσακίσουν;

Οι χώρες που κυριαρχούν σήμερα στον κόσμο είναι χώρες του Βορρά. Οι δυο μεγάλες υπερδυνάμεις, οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ, βρίσκονται στο «πάνω» μέρος του παγκόσμιου χάρτη. Κι όχι μόνον αυτές. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Καναδά, την Ιαπωνία, τη Σουηδία και τις χώρες της ΕΟΚ. Υπάρχουν και ελάχιστες εξαιρέσεις, που όμως τις έχουν δημιουργήσει στον Νότο άποικοι από τον Βορρά: Νότια Αφρική, Αυστραλία, Ν. Ζηλανδία. Ακόμα κι ανάμεσα στις χώρες του βόρειου ημισφαιρίου παρατηρείται το φαινόμενο της κυριαρχίας του Βορρά, σε γενικές βέβαια γραμμές. Αυτό συμβαίνει π.χ. στην ΕΟΚ, όπου είναι σαφής η αντιπαράθεση Βορρά και Νότου. Αλλά και στο εσωτερικό μερικών απ' αυτές τις χώρες βλέπουμε ανάλογες διευθετήσεις: βόρειες και νότιες πολιτείες των ΗΠΑ, βόρεια και νότια Ιταλία. Η Σικελία και η νότια Ιταλία –η «Κάτω Ιταλία», όπως χαρακτηριστικά τη λέμε σήμερα– μοιάζουν σαν το σκοτεινό υποσυνείδητο της χώρας, λες και δεν έχει φτάσει ακόμη εκεί το φως που λούζει το «πάνω» κομμάτι της.

Το φαινόμενο δεν πέρασε απαρατήρητο, κανένας όμως, απ'

όσο ξέρω, δεν σκέφθηκε πως αυτό μπορεί να 'χει κάποια σχέση με τους χάρτες. Περνώντας από τους διάσπαρτους σ' όλη τη γη παλιούς ή νεότερους «προϊστορικούς» στους σύγχρονους πολιτισμούς, σύμφωνα με κάποιον συγγραφέα,¹ παρατηρούμε πως «(το) κέντρο βάρους των ώριμων πολιτισμών μετατοπίστηκε στην Ευρώπη και στην Αμερική. Οι βόρειες περιοχές του Καναδά και της Σιβηρίας συγχωνεύτηκαν βαθμιαία μ' αυτές, ενώ οι περισσότερες από τις "υπανάπτυκτες χώρες" επεκτείνονται στο νότιο ημισφαίριο, με αποτέλεσμα ο κόσμος να έχει περίεργα διαιρεθεί, για να χρησιμοποιήσουμε το πρόσφατο απόφθεγμα του Παντίτ Νεχρού, σ' ένα πλούσιο Βορρά και σ' ένα φτωχό Νότο».

Η οικονομική κυριαρχία των χωρών του Βορρά πάνω στις χώρες του Νότου είναι σήμερα γεγονός πέρα από κάθε αμφισβήτηση. Άρθρα γράφονται, συζητήσεις γίνονται, διεθνή συνέδρια διοργανώνονται όλο και πιο συχνά τελευταία, με κύριο ή αποκλειστικό τους θέμα τις σχέσεις Βορρά και Νότου και το πώς θα κλείσει η οικονομική ψαλίδα που ολοένα διευρύνεται ανάμεσά τους. Η Ανεξάρτητη Επιτροπή για Θέματα Διεθνούς Ανάπτυξης, που συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία του Βίλλυ Μπραντ, δημοσίευσε το 1980 ένα ντοκουμέντο με χαρακτηριστικό τίτλο *Βορράς-Νότος: ένα πρόγραμμα για την επιβίωση*.² Σύμφωνα με τον πρόλογο του Β. Μπραντ

οι σχέσεις Βορρά-Νότου αποτελούν τη μεγάλη κοινωνική πρόκληση του καιρού μας». «Σε γενικές γραμμές,

1. Dr. Andreas Lommel, *Παγκόσμια ιστορία τέχνης*, 1ος τ., εκδ. Paul Hamlyn Ltd, 1966, ελλ. μετ. Έφης Κανδρή, εκδ. Χρυσός Τύπος ΕΠΕ, Αθήνα.

2. W. Brandt, *North-South: A Programme for Survival. Report of the Independent Commission on International Development Issues*, London 1980.

διαβάζουμε στο πρώτο κεφάλαιο:

Αν και δε μπορεί να υπάρξει κάποια ομοιόμορφη και σταθερή κατάταξη, οι όροι «Βορράς» και «Νότος» είναι συνώνυμοι με τους όρους «πλούτος» και «φτώχεια», «ανάπτυξη» και «υπανάπτυξη».

Πραγματικά, τόσο συνώνυμοι, ώστε, σύμφωνα με την κατάταξη της ίδιας της Επιτροπής,

«ο “Νότος” περιλαμβάνει και δυο πλούσιες βιομηχανικές χώρες “κάτω” απ’ τον ισημερινό, την Αυστραλία και τη Ν. Ζηλανδία»!³

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι μιλάμε για σχέσεις δυο σημείων του ορίζοντα ενώ εννοούμε τις σχέσεις των λαών της γης είναι από μόνο του εύγλωττο. Αυτό το συνηθισμένο σχήμα συνεκδοχής, που επιτρέπει στα σημεία του ορίζοντα να εκπροσωπούν τις χώρες και τους κατοίκους τους, θα ’πρεπε να μας βάλει σε υποψίες.

Αναμφισβήτητα, και άσχετα από το πού θα το αποδώσει κανείς αυτό, από τον καιρό που επικράτησε ο σημερινός προσανατολισμός των χαρτών με τον Βορρά επάνω (16ος μ.Χ. αιώνας), παρατηρείται μια σταδιακή μετατόπιση –όχι βέβαια ευθύγραμμη και απόλυτη, πάντως όμως σαφής και εμφανής– των κέντρων εξουσίας προς τα βόρεια. Οι χάρτες είναι απεικονίσεις της γήι-

3. Τα τελευταία χρόνια στη δίνη της οικονομικής αδυναμίας βρέθηκαν τέσσερις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Πορτογαλία, Ιρλανδία, Ελλάδα και Ισπανία και που υποτιμητικά οι βόρειοι πολιτικοοικονομικοί σχολιαστές τις συνομάδωσαν υπό την ονομασία PIGS («γουρούνια», από τα αρχικά των εθνωνυμίων τους), ονομασία που λειτουργούσε και ως συνώνυμο του «Νότιοι». Και ενώ εν τω μεταξύ η βορειότερη αυτής της ομάδας βγήκε νωρίς από τη «μάντρα των χοίρων», στην πόρτα της έτοιμες να μπουν είναι οι δύο ακόμα από τις μεγαλύτερες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, η Ιταλία και η Γαλλία.

νης επιφάνειας. Είναι σύμβολα χωρών. Κάτι περισσότερο, είναι πεδία συμβόλων που αξιολογούνται σύμφωνα με τους ιδεολογικά υπερφορτισμένους άξονες προσανατολισμού: Βορράς-Νότος, Ανατολή-Δύση. Το ερώτημα είναι: έχουν τη δύναμη τα σύμβολα να επηρεάζουν το ηθικό, τη στάση, άρα και τη δράση των λαών;

Στα επόμενα κεφάλαια θα αναζητήσουμε τον δρόμο προς την απάντηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Μαγεία, επιστήμη και σύμβολα

Ο ισχυρισμός πως οι χάρτες μπορεί να επηρεάζουν τις σχέσεις των χωρών, μοιάζει σαν αναγνώριση των δυνατοτήτων και αποδοχή της πρακτικής της μαγείας. Είναι δα γνωστό ότι μια από τις συνηθισμένες μαγικές πρακτικές ήταν το να προσπαθείς να επηρεάσεις κάποιον επεμβαίνοντας πάνω στο ομοίωμά του. Αν π.χ. ήθελες να κάνεις έναν εχθρό να αρρωστήσει, έφτιαχνες μια κούκλα που να του μοιάζει και, αφού της έδινες το όνομά του, άρχιζες να τη βασανίζεις τρυπώντας την με βελόνες, χτυπώντας την, ξεκοιλιάζοντας και καίγοντάς την. Αν όλο αυτό το τελετουργικό τηρούνταν με ευλαβική επιμέλεια και προσήλωση, ήταν σίγουρο –έτσι τουλάχιστον πίστευαν κάποτε– πως ο εχθρός θα περνούσε από την ίδια σειρά βασανιστηρίων. Είναι, λοιπόν, δυνατό να εξετάζει σοβαρά κάποιος σήμερα την πιθανότητα να επιδρούν οι εικόνες επί των εικονιζομένων, οι χάρτες επί των χωρών, έστω επί των κατοίκων τους;

Βιαζόμαστε υπερβολικά αν συμπεραίνουμε πως οι μαγικές συμπεριφορές δεν είχαν σημαντικές πρακτικές συνέπειες. Παρ' ότι το τελετουργικό της μαγείας δεν είχε το αποτέλεσμα που προσδοκούσαν οι θιασώτες της, η πίστη σ' αυτό επηρέαζε σημαντικά τη συμπεριφορά των ανθρώπων, τόσο των δραστών όσο

και των υποψηφίων θυμάτων τους. Ο μεν δράστης, πιστεύοντας πως μπορεί να πλήξει τον επίζηλο εχθρό του από απόσταση, κρυφά και ακίνδυνα, χρησιμοποιώντας τα μαγικά του μέσα, απέφευγε την άμεση χειροδικία και τις συνέπειές της. Ο άλλος από την πλευρά του, έτεινε πάντοτε να αποδώσει την οποιαδήποτε κακοτυχιά στα μάγια του εχθρού του, πράγμα που επηρέαζε άμεσα τη συμπεριφορά του απέναντί του.

Σήμερα είμαστε σε θέση να βεβαιώσουμε πως τέτοιες αφελείς πεποιθήσεις και πρακτικές δεν έχουν καμιά απολύτως βάση. Κι αλίμονο σ' όποιον τολμήσει να ισχυριστεί το αντίθετο. Έχουμε όμως στ' αλήθεια απαλλαγεί από αυτές; Μήπως κάποιες επιβιώνουν μέσα μας μεταμορφωμένες και «εκσυγχρονισμένες»;

Υποτίθεται πως ο σύγχρονος τουλάχιστον άνθρωπος, που ζει στην εποχή της υψηλής τεχνολογίας, καθοδηγείται στις πράξεις του από τη Λογική. Έχουμε την πεποίθηση πως οι κανόνες του Ορθού Λόγου και της Γνώσης είναι αυτοί που υπαγορεύουν τις πράξεις των μορφωμένων τουλάχιστων μελών των συγχρόνων κοινωνιών. Πρόκειται για ψευδαίσθηση, για καίρια παρεξήγηση, που ξεκινάει από την άγνοια του πραγματικού ρόλου της νοημοσύνης. Η νοημοσύνη στην πραγματικότητα είναι ένα όργανο πλοήγησης στον κόσμο – ασφαλώς εξαιρετικό και πάντως το ασφαλέστερο που μπορούμε να έχουμε. Και οι γνώσεις που μας προσπορίζει, μας επιτρέπουν διαρκώς να το βελτιώνουμε και να το κάνουμε περισσότερο εύχρηστο και αποτελεσματικό. Δεν είναι ποτέ όμως το όργανο της πλοήγησης αυτό που θα μας υποδείξει πού πρέπει να πάμε. Μπορεί να μας υποδείξει πώς θα παρακάμψουμε με επιτυχία ένα εμπόδιο και ενδεχομένως από ποιο δρόμο θα φτάσουμε ταχύτερα και καλύτερα στον στόχο μας. Τον στόχο μας όμως και τον δικό του στόχο τον υπαγορεύουν οι επιθυμίες, οι ελπίδες και οι φόβοι – δυνάμεις που βρίσκονται πέραν

και όπισθεν του λογικού, σε μια ζώνη ημίφωτος όπου κυριαρχεί η λογική της μαγείας και η δύναμη των συμβόλων. Αυτό εξηγεί το παράδοξο της σύζευξης της υψηλότερης εκάστοτε τεχνολογίας με τις πιο πρωτόγονες κοινωνικές συμπεριφορές. Όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει επισκεπτόμενος ένα οποιοδήποτε Μουσείο Μεσαιωνικών Βασανιστηρίων, τον Μεσαίωνα η δίωξη των μαγισσών και των αιρετικών έδωσε το έναυσμα για την επινόηση των τεχνολογικώς πιο «προχωρημένων» εργαλείων βασανισμού. Και αν κάποιος ισχυριστεί πως αυτό ίσχυε μόνο γιατί η εποχή εκείνη ήταν ακόμη επιστημονικώς σκοτεινή, η περίπτωση του ναζιστικού Γ΄ Ράιχ δείχνει πως ο ισχυρισμός δεν ισχύει. Σήμερα άλλωστε κυβερνήσεις και τρομοκράτες συναγωνίζονται στην αξιοποίηση των τεχνολογικών επιτευγμάτων και γνώσεων σε έναν αγώνα αλληλεξόντωσης στο όνομα οντοτήτων και αξιών που βρίσκονται εκτός πεδίου οιοδήποτε λογικού ελέγχου. Διότι, βεβαίως, η εκλογίκευση του παραλόγου το καθιστά λογικοφανές, όχι όμως και λογικό.

Οι αποφάσεις μας δεν είναι αποστάγματα λογικής, είναι αποτελέσματα παρα-λογικών πεποιθήσεων, τις οποίες η λογική καλείται να εξυπηρετήσει. Τις ίδιες τις πεποιθήσεις τις διαμορφώνουν περισσότερο οι μεταφυσικές μας ιδεοληψίες και οι έμμονες ιδέες περί του τι σημαίνουν τα φαινόμενα του κόσμου. Οι κρυφές σημασίες επικαλύπτουν έτσι τα φανερά σημαινόμμενα, αντιστρέφοντας την πραγματική τους σχέση.

Ο homo sapiens, ο «άνθρωπος ο σοφός», όπως αυτάρεσκα αυτοανακηρυχθήκαμε –και ποιος άραγε τρίτος θα μπορούσε να μας αμφισβητήσει τον τίτλο;–, είναι σίγουρα το πιο λογικό ζώο. Ταυτόχρονα όμως είναι το μόνο ζώο που πλήττεται από την παράνοια και την τρέλα. Αυτό δείχνει πως τα δυο τόσο αντίθετα από πρώτη άποψη φαινόμενα έχουν κοινές ρίζες. Το παράλογο

είναι η άλλη πλευρά του λογικού. Ο άνθρωπος είναι ένα ζώο προβληματισμένο, κι αυτό τον κάνει προβληματικό. Η λογική του δεν απαντάει μόνο σε υπαρκτά ερωτήματα, επινοεί και άλλα ανύπαρκτα. Περιπλέκεται μέσα σε προβλήματα, που άλλα ζώα λύνουν –όταν τα θέτουν ή, μάλλον, όταν το περιβάλλον τους τα θέτει– χωρίς διλήμματα, με απλούς ενστικτικούς τρόπους. Η φαντασία του τού δίνει απρόβλεπτες εμπνεύσεις, γεννοβολάει όμως και φαντασιώσεις που τον καταδιώκουν. Δημιουργεί εικόνες που καταλήγουν να τον τρομάζουν.

Η ανθρώπινη ιστορία, που όταν τη ζούμε από μέσα μάς φαίνεται σαν το ξεδίπλωμα του Λόγου, ιδωμένη από κάποια απόσταση συχνά μας αποκαλύπτεται ως «ιστορία του παραλόγου». Και δεν υπάρχει συναρπαστικότερο απ' αυτήν μυθιστόρημα.

Ανασκαλεύοντας το παρελθόν της ανθρωπότητας, συχνά αισθανόμαστε την ανάγκη να γελάσουμε πικρά ή συγκραταβατικά με την αφέλεια των προγόνων μας. Μας φαίνεται απίστευτο το ότι θυσιάζαν με τόση ευκολία τους άλλους και θυσιάζονταν και οι ίδιοι πρόθυμα για ιδέες που μόνο θυμηδία θα προκαλούσαν σήμερα. Οι διαμάχες τους μοιάζουν με τις ιερές διαμάχες των Λιλιπουτείων γύρω από το «υψίστης σημασίας» ζήτημα του πού πρέπει να σπάει κανείς το αυγό που θα φάει: στη μυτερή του άκρη, όπως δια νόμου είχαν επιβάλει οι αυτοκράτορες της φανταστικής αυτής χώρας, ή στη στρογγυλή, όπως επέμεναν οι τηρητές των πατρογονικών παραδόσεων, οι «Στρογγυλοακριστές». Διαβάζοντας την περιγραφή αυτών των πολέμων στα *Ταξίδια του Γκάλλιβερ*, δε μπορούμε παρά να γελάσουμε με τα παράξενα ανθρώπια του παραμυθιού. Με τον δηκτικό του τρόπο όμως ο συγγραφέας του Ιωνάθαν Σουίφτ απευθυνόταν στους συγκαιρινούς του: *de te fabula narratur* – «για σένα ο μύθος ομιλεί». Κι όπως για λογαριασμό του επισημαίνει ο Γκάλλιβερ, εκατομμύρια

ανθρώπινες ζωές χάθηκαν σε διαμάχες πάνω σε ζητήματα τόσο σπουδαία, όπως για παράδειγμα

αν το κρέας είναι ψωμί ή το ψωμί κρέας, αν ο χυμός κάποιου φρούτου είναι αίμα ή κρασί, αν το σφύριγμα είναι αμαρτία ή αρετή, αν είναι καλύτερο να φιλάς ένα σανίδι ή να το ρίχνεις στη φωτιά, ποιο είναι το σωστό χρώμα ενός παλτού, μαύρο, άσπρο, κόκκινο ή γκριζο, και πρέπει να 'ναι μακρύ ή κοντό; φαρδύ ή στενό; βρώμικο ή καθαρό; κ.ο.κ.¹

Ποιος δεν διακρίνει σ' αυτά τα «πλαστά διλήμματα» –όπως θα τα αποκαλούσαμε στη σημερινή πολιτική γλώσσα– τις ασυμφιλίωτες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις μόλις περασμένων (και ίσως όχι ακόμη) εποχών; Οι διαμάχες ανάμεσα στους καθολικούς και τους ορθόδοξους χριστιανούς για τον αν πρέπει να προστεθεί ή όχι στο «Πιστεύω» η λέξη *filioque* («και εκ του Υιού») οδήγησαν στο Σχίσμα και στην κατάλυση του βυζαντινού κράτους από τους Σταυροφόρους, με τεράστιες συνέπειες για την πορεία της Ιστορίας.² Και σήμερα ακόμη η τόσο σημαντική αυτή λέξη στέκεται ανάμεσα στις δυο μεγάλες χριστιανικές εκκλησίες, εμποδίζοντάς τες να ενωθούν. Ευτυχώς μόνο που σήμερα δεν είμαστε διατεθειμένοι να σκοτώσουμε και να σκοτωθούμε γι' αυτήν, ίσως γιατί βρήκαμε άλλες πιο πρόσφορες για ένα τέτοιο σκοπό. Εμείς

1. Jonathan Swift, *Travels into Several Remote Nations of the World by Captain Lemuel Gulliver*, 1726, *Τα ταξίδια του Γκάλλιβερ*, μετ. Μίλτου Φραγκόπουλου, εκδ. Κρύσταλλο, 1982, σελ. 285.

2. Η παρατήρηση πως πίσω από τις λέξεις και τα λάβαρα κρύβονται ουσιαστικότερες διαφορές, δεν αλλάζει και πολύ τα πράγματα: γιατί άραγε αυτές οι διαφορές, προκειμένου να ξεσηκώσουν τις μάζες θα πρέπει να πάρουν τη μορφή μαγικών λέξεων ή εικόνων; Την απάντηση σ' αυτό θα επιχειρήσουμε να την δώσουμε πιο κάτω.

δεν το συνειδητοποιούμε ποιες είναι αυτές, οι μελλοντικές όμως γενεές, κοιτάζοντας ψύχραιμα από την απόσταση του χρόνου τις δικές μας συγκρούσεις, θα δυσκολεύονται ίσως να μας ξεχωρίσουν από τους κατοίκους της φανταστικής Λιλιπούττης.

Η διπλή αυτή οπτική, η κοντινή και η μακρινή, η από μέσα και η απ' έξω, έχει την εξήγησή της. Οσοδήποτε παράδοξο και να 'ναι κάτι, όταν εξοικειωθούμε μαζί του το βλέπουμε σαν απόλυτα φυσιολογικό. Ό,τι είναι καθημερινό και οικείο, θεωρείται αυτονόητα λογικό. Κι όχι μόνο απ' τους απλούς ανθρώπους, που αναπνέουν ανύποπτοι τον «αέρα της εποχής» τυλιγμένοι ολοκληρωτικά μέσα του και αφιονισμένοι από το άρωμά του. Όπως είπε ο μεγάλος γερμανός φιλόσοφος Χέγκελ, «λογικό είναι ό,τι είναι πραγματικό». Όταν το παράλογο γίνει οικείο, είναι αυτό που υπαγορεύει τους κανόνες της λογικής συμπεριφοράς.

Είναι γνωστό π.χ. από τις ιστορίες του Ηροδότου, του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα ότι οι στρατιωτικοί του καιρού τους ποτέ δεν ξεκινούσαν μια πολεμική επιχείρηση, αν πρώτα δεν ανακάλυπταν ευνοϊκά μηνύματα (οιωνούς) στα σπλάχνα και τις ωμοπλάτες των σφαγίων, στον καπνό των βωμών ή στο πέταγμα των πουλιών. Η θέση των άστρων ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τέτοιου είδους διαγνώσεις. Οι περισσότεροι αναγνώστες αυτών των ιστοριών συγχαίρουν τους εαυτούς τους που δεν συμμερίζονται εκείνες τις προλήψεις. Την επόμενη στιγμή, βέβαια, μπορούν να ανατρέξουν στο ωροσκόπιο του περιοδικού ή της εφημερίδας τους για να δουν «τι λένε τ' άστρα» για την περίπτωση τους. Τόση είναι η ζήτηση αναλόγων πληροφοριών ώστε σπάνια θα βρει κανείς περιοδικό ή εφημερίδα που να μην έχει το αναγκαίο ωροσκόπιο. Στις ΗΠΑ, τη χώρα που ξανοίχτηκε περισσότερο απ' όλες στο διάστημα και σχεδιάζει μέχρι και πωλέμους των άστρων, σήμερα οι αστρολόγοι είναι δεκαπλάσιοι

από τους αστρονόμους, όπως μας πληροφορεί ο κορυφαίος των δεύτερων.³ Και να συμβουλευόταν μόνο ο απλοϊκός κοσμάκης τους οιωνούς των αστερών, θα λέγαμε «πάλι καλά». Όπως όμως μας πληροφορεί ο Τύπος, το ίδιο ακριβώς κάνει και ο ηγέτης της χώρας που κυβερνάει τον σύγχρονο κόσμο. Ο πρόεδρος των ΗΠΑ Ρόναλντ Ρήγκαν, διαβάζουμε στην *Ελευθεροτυπία* της 15ης Μαΐου 1988, παίρνει τις σημαντικότερες αποφάσεις του μόνο όταν «τα άστρα τον ευνοούν», όπως αποκάλυψε ο πρώην προσωπάρχης του Λευκού Οίκου.

Ποιος θα φανταζόταν

απορεί ο συντάκτης του άρθρου

ότι στο κατώφλι του 2000 η αστρολογία παίζει απίστευτα σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια πολιτική! ... Ειδικοί αστρολόγοι εξηγούν ότι η περίφημη συνάντηση Ρήγκαν-Γκορμπατσώφ, που έγινε αργά το απόγευμα της 8ης Δεκεμβρίου 1987, συνέπιπτε με μια ιδιαίτερα ευνοϊκή θέση των άστρων... Αλλά τι λέει γι' αυτό η αστρολόγος Τζόις Τζίλσον από την Καλιφόρνια; Σίγουρα δεν το διαψεύδει, αφού ομολογεί ότι έχει συμβουλέψει τον πρόεδρο Ρήγκαν να δίνει συνεντεύξεις Τύπου μόνο ημέρες με πανσέληνο, ή λέει πως σε ωροσκόπιο που ετοίμασε κατά τη διάρκεια του τελευταίου προεκλογικού αγώνα φαινόταν ότι είναι απαραίτητη η παρουσία του Τζωρτζ Μπους ως υποψήφιου αντιπροέδρου για να κερδίσει ο Ρόναλντ Ρήγκαν τις εκλογές.

Στο κάτω-κάτω, θα πει κανείς, ο πρόεδρος Ρήγκαν ήταν ένας πρώην ηθοποιός και εν συνεχεία πολιτικός, που όφειλε να έχει σε μεγέθυνση τα προτερήματα και τα ελαττώματα των εκάστοτε

3. C. Sagan, *Στοιχειωμένος κόσμος*, μετ. Αιμιλία Μανούση, εκδ. Έσοπτρον, Αθήνα 1980, 1998.

θεατών του. Τι συμβαίνει όμως με τους άλλους παράγοντες της τεχνολογικής υπεροχής αυτής της χώρας, που από τη φύση της δουλειάς τους βρίσκονται πιο κοντά στην επιστήμη; Ε, λοιπόν, οι πρωτοπόροι του διαστήματος δεν φαίνεται να διαφέρουν και πολύ από τον πρόεδρό τους. Μαζί με τα άλλα επιστημονικά όργανα προηγμένης τεχνολογίας, που κουβαλούν και χειρίζονται στο διάστημα, δεν παραλείπουν κατά κανόνα να φορέσουν και τα προστατευτικά τους χαϊμαλιά. Οι πρακτικές της μαγείας ούτε αυτούς τους εγκατέλειψαν.

Αν και τα φαινόμενα αυτά είναι λιγότερο πυκνά ανάμεσα στους επιστήμονες, εν τούτοις κάθε άλλο παρά σπάνια είναι. Ο επιστήμονας είναι κι αυτός ένας άνθρωπος του καιρού του, και, με εξαίρεση τον συγκεκριμένο τομέα της ειδικότητάς του απ' όπου έχει εξορίσει τις μαγικές εξηγήσεις, στους άλλους τομείς είναι κι αυτός ένας απλός ιδιώτης με τις συνηθισμένες προλήψεις και πλάνες. Μερικές μάλιστα φορές, η απόλυτη προσήλωση σ' ένα περιορισμένο πεδίο στο όνομα της εμβάθυνσης και της εξειδίκευσης κρατάει τους ορίζοντές του περισσότερο κλεισμένους σε άλλα θέματα. Η πίστη ότι ο άνθρωπος είναι ψυχικά ενιαίος και ή θα είναι φωτισμένος ή όχι, είναι αρκετά απλοϊκή για να γίνει δεκτή. Οι παράλογες πεποιθήσεις μπορούν θαυμάσια να συγκατοικούν με την πιο κοφτερή λογική μέσα στο ίδιο κεφάλι, σε διαφορετικά όμως και σχεδόν στεγανά μεταξύ τους διαμερίσματα. Ως άνθρωποι, οι επιστήμονες διαθέτουν κι αυτοί επίσης το υποσυνείδητό τους, και το υποσυνείδητο (όπως θα δούμε στη συνέχεια) είναι ο κατ' εξοχήν τόπος της μαγείας, ο τόπος που δεν έπαψε, ούτε στην επιστημονική εποχή μας, ν' αποτελεί την αδιαμφισβήτητη επικράτειά της. Και από εκεί συχνά υπαγορεύει την κατεύθυνση των ιδεών μας.

Όπως ο νέοπλουτος κάνει ό,τι είναι δυνατό για να σβήσει

τα ίχνη της ταπεινής του καταγωγής και να ξεκόψει από τους φτωχούς συγγενείς, έτσι και η επιστήμη του καιρού μας διαχωρίζει μετά βδελυγμίας τη θέση της από τη μαγεία, δηλώνοντας κατηγορηματικά πως δεν έχει καμιά σχέση μαζί της. Όμως, μόνο αν θέλουμε να εθελοτυφλούμε, δεν θα παραδεχτούμε πως η επιστήμη είναι μετεξέλιξη και εκλέπτυνση της μαγείας. Μια από τις πρωτοπόρες επιστήμες της διαστημικής εποχής μας, η αστρονομία, ήταν μέχρι και την Αναγέννηση ενιαία με την αστρολογία. Η αλχημεία υπήρξε η μητέρα της σύγχρονης χημείας, κ.ο.κ. Και σήμερα ακόμη υπάρχουν μερικές τόσο έντονες αναλογίες και ομοιότητες ανάμεσα στην επιστήμη και τη μαγεία, που μας υποχρεώνουν να επανεξετάσουμε τις εσωτερικές τους συγγένειες.

Είναι εύκολο να ισχυριστεί κανείς πως αυτές οι ομοιότητες είναι εντελώς επιφανειακές. Υπάρχουν όμως κι άλλες βαθύτερες. Η τεχνική της μαγείας χαρακτηρίστηκε σωστά ως «απόπειρα για να φτάσουμε αυτόματα, από δρόμους μυστικούς και απόκρυφους, στην επιτυχία των επιθυμιών μας».⁴ Το ιδανικό του επιστήμονα είναι παρόμοιο: το να φτάσει κάποτε στο «είπε και εγένετο», στο να κυβερνάει με προσταγές και τύπους το σύμπαν – πράγμα που σε διαρκώς διευρυνόμενο βαθμό ήδη αληθεύει. Μέχρι πρόσφατα οι φυσικοί επιστήμονες προσέφεραν σαν τους μάγους αντί για λύσεις λέξεις: το «φλογιστόν», π.χ., ή τον «αιθέρα». Οι μάγοι προσπαθούσαν να πετύχουν τον σκοπό τους χρησιμοποιώντας μερικούς παντοδύναμους τύπους λέξεων. Οι σύγχρονοι πυρηνικοί φυσικοί κατορθώνουν, χάρη σε παρόμοιους μαθηματικούς τύπους, να μαζέψουν ή να εξαπολύσουν τόσο τρομερές δυνάμεις που οι μαθητευόμενοι μάγοι δεν θα μπορού-

4. J.-A. Rony, *La Magie*, σειρά *Que sais-je?*, *Η μαγεία*, μετ. Γιώργου Ζωγραφάκη, εκδ. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1965, σελ. 5.

σαν ποτέ να βγάλουν τον ασκό του Αιόλου. Στην προσπάθειά του να γνωρίσει και να κυριέψει τον κόσμο ο επιστήμονας χρησιμοποιεί τα ίδια μέσα, τα σύμβολα, και πέφτει συχνά, όπως και ο μάγος πρόγονός του, θύμα της γοητείας τους. Φυσικά, υπάρχουν και διαφορές –θα τις δούμε πιο κάτω– που εξηγούν γιατί ο μάγος απέτυχε εκεί που αναμφισβήτητα πετυχαίνει ο επιστήμονας (ο οποίος όμως επίσης κινδυνεύει, στην περίπτωση π.χ. της ατομικής ενέργειας, να πάθει χειρότερα απ’ αυτά που έπαθαν οι ναύτες του Οδυσσέα όταν τόλμησαν ν’ αφήσουν λυτό τον ασκό του Αιόλου).

Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, που θέλει να κόψει όλες τις μεταξύ τους γέφυρες, η μαγεία διαφέρει από την επιστήμη στην ίδια τη φύση της συλλογιστικής της, η λογική της μιας είναι εντελώς ξένη για την άλλη. Δεδομένου όμως ότι η συλλογιστική της μαγείας κυριαρχούσε πέρα κι από το τέλος του Μεσαίωνα, θα ’πρεπε, για να ’μαστε συνεπείς σ’ αυτό τον ισχυρισμό, να δεχτούμε πως τότε περίπου μια αιφνίδια μετάλλαξη επέτρεψε στον άνθρωπο να σκέπτεται μ’ ένα καινούργιο τρόπο. Καμιά όμως μετάλλαξη που θα χώριζε σαν βιολογικό φράγμα τον άνθρωπο της επιστήμης απ’ αυτόν της μαγείας δεν έχουν εντοπίσει οι ανθρωπολόγοι από την εποχή του ανθρώπου του Κρο-Μανιόν και δώθε (πάνω από 30.000 χρόνια, δηλαδή, από σήμερα). Άλλωστε, μερικοί από τους μεγάλους θεμελιωτές της νεότερης επιστήμης ασχολούνταν και με τη μαγεία – χαρακτηριστική περίπτωση ο Νεύτων.

Δεν υπάρχει, λοιπόν, ένα ιστορικό όριο, μια νοητή γραμμή της Ιστορίας, που η ανθρωπότητα περνώντας την άφησε πίσω της το ημίφως της μαγείας και βρέθηκε καθαρά στη ζώνη του φωτός της λογικής. Το πέρασμα από τη μια ζώνη στην άλλη επαναλαμβάνεται διαρκώς στη ζωή και του πιο αυστηρού στην

τήρηση των αρχών του επιστήμονα· επαναλαμβάνεται σε κάθε επιστημονικό του εγχείρημα. Στο πρώτο της στάδιο, το μαγικό, κάθε νέα επιστημονική σύλληψη ξεκινάει από μια σύλληψη της φαντασίας· στο δεύτερο στάδιο αυτή η σύλληψη υποβάλλεται στη βάσανο της επιστημονικής της επαλήθευσης. Εκεί θα εξο- ντωθούν τα περισσότερα γεννήματα της φαντασίας, χωρίς αυ- τήν όμως δεν θα είχε γεννηθεί το ένα που θα επιβιώσει και θα διανοίξει ένα νέο δρόμο.

Μια από τις βασικότερες αρχές της μαγείας, που, καθώς μας λένε, δεν έχει καμιά σχέση με την επιστήμη, είναι η ομοιοπα- θητική αρχή «από το όμοιο το όμοιο», αρχή που μεταχειρίζεται το όμοιο ως ταυτόν. Η εικόνα ταυτίζεται με το εικονιζόμενο, το ομοίωμα με το πρωτότυπό του, κ.ο.κ. Η επιστήμη αντίθετα στη- ρίζεται στην αρχή της ταυτότητας. Ο ισχυρισμός αυτός συνιστά μια τεράστια παρεξήγηση. Όπως θα δείξουμε σε υπό δημοσίευ- ση μελέτη, η *Αρχή της Ταυτότητας*, που τόσο ταλάνισε τους φι- λοσόφους, δεν είναι τίποτ' άλλο από μια εκλέπτυνση της Αρχής της Ομοιότητας. Και τούτο για τον απλούστατο λόγο ότι δεν υπάρχει ταυτότητα στη φύση, παρά μόνο μέσα σε ένα αμετάβατο «εδώ και τώρα». Η λογική όμως είναι μετάβαση, συμ-πέραςμα από το εδώ στο εκεί, από το τώρα στο τότε κι από το γνωστό στο άγνω- στο. Δεν μπορεί, λοιπόν, παρά να λειτουργεί με βάση την ανα- λογία και την ομοιότητα, μια ομοιότητα που την εκλαμβάνει ως ταυτότητα.

Σε τι διαφέρει τότε η συλλογιστική της επιστήμης από αυτήν της μαγείας; Διαφέρει απλώς –κι αυτό δεν είναι λίγο– στο ότι δεν αρκείται σε επιφανειακές ομοιότητες, αλλά εκλεπτύνει διαρκώς και ελέγχει συνεχώς τις ομοιότητες αυτές, αναζητώντας βαθύτε- ρες και επαληθεύσιμες αιτιακές συγγένειες μεταξύ τους.

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα από μια μεγάλη στιγμή της επι-

στήμης. Η γενική θεωρία της παγκόσμιας έλξης, που διατύπωσε ο Νεύτωνας, ξεκίνησε από μια επιφανειακή ομοιότητα που έχει σχέση μάλλον με την ποίηση και τη μαγεία, παρά με την επιστήμη: φαντάστηκε τη σελήνη σαν ένα τεράστιο μήλο κρεμασμένο στον ουρανό. Ένας μάγος θα 'χε ίσως αρκεστεί σ' αυτό και θα συνέδεε τα μήλα με τη λατρεία της σελήνης, δίνοντας και σ' αυτά κάτι από την ιερότητα εκείνης. (Και πραγματικά, οι ποιητές της αρχαιότητας, που στέκονταν, όπως και οι σύγχρονοι ακόμα ποιητές, πιο κοντά στους μάγους παρά στους επιστήμονες, συνέδεσαν από τότε ήδη τα μήλα των Εσπερίδων με την εσπερινή θεά Σελήνη!) Ο Νεύτωνας όμως προχώρησε ένα ακόμα βήμα: παρακινήμένος από την εξωτερική ομοιότητα, δοκίμασε να εφαρμόσει τους κανόνες της έλξης που ίσχυαν για το μήλο και στην περίπτωση της σελήνης. Στη συνέχεια προσπάθησε να ελέγξει την υπόθεσή του με κριτήριο την άμεση παρατήρηση.

Δεν είναι αυτή η μόνη περίπτωση συγγένειας ανάμεσα στη συλλογιστική της μαγείας και σ' εκείνην της επιστήμης. Οι τρόποι μετάδοσης της μαγικής δύναμης δεν είναι σε τελευταία ανάλυση άλλοι απ' αυτούς των συνειρμών, με τους οποίους λειτουργεί γενικά η σκέψη! Ο μεγάλος μελετητής των λαϊκών δοξασιών Φραϊήζερ χωρίζει τη συμπαθητική μαγεία σε ομοιοπαθητική και σε μεταδοτική. Ο γάλλος ειδικός στα θέματα αυτά συγγραφέας Jérôme-Antoine Rony⁵ αποδέχεται τη διαίρεση αυτή, χωρίς να υποπτεύεται⁶ πως έχουμε μπροστά μας μια κατάταξη συνειρμικών λειτουργιών, που εκλαμβάνονται ως μέθοδοι της μαγείας.

Πώς λειτουργούν οι συνειρμοί; Οτιδήποτε θυμίζει κάτι άλλο οδηγεί τη σκέψη σ' αυτό. Η ομοιότητα στο σχήμα, στο χρώμα,

5. J.-A. Rony, *ό.π.*, σελ. 26.

6. Ούτε και άλλοι ερευνητές του θέματος, απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω.

στην οσμή, στον ήχο, στη συμπεριφορά, μας φέρνει στον νου κάτι άλλο. Το μέρος θυμίζει το όλον. Αυτό που προηγείται σταθερά κάποιου άλλου λειτουργεί ως προάγγελός του,⁷ κ.ο.κ.

Δεν υπάρχει μαγική σύνδεση που να μην αντιστοιχεί σε κάποια μορφή συνειρμού. Και δεν υπάρχει ανθρώπινη λογική χωρίς συνειρμούς. Ποια είναι τότε η διαφορά μαγείας και επιστήμης; Η μαγεία πιστεύει πως οι συνειρμοί βρίσκονται στα ίδια τα πράγματα, καθώς τα ταυτίζει με τα είδωλα που έχει στον νου της γι' αυτά. Η επιστήμη (οφείλει να) αντιδιαστέλλει επιμόνως το σύμβολο από το συμβολιζόμενο, την εικόνα από το εικονιζόμενο, το όνομα από το ονοματιζόμενο, το φαινόμενο από την πραγματικότητα που αυτό επικαλύπτει. Στην πραγματικότητα η κυριότερη διαφορά επιστήμης και μαγείας βρίσκεται στον βαθμό της δυσπιστίας που η κάθε μια διατηρεί απέναντι στα φαινόμενα του νου και του κόσμου.

Δεν πρόκειται για μικρή διαφορά. Εκεί που η μια δέχεται την άμεση συσχέτιση των φαινομένων ως αναμφισβήτητη, η άλλη επιμένει σαν τον άπιστο Θωμά να θέτει τον δάκτυλο επί τον τύπον των ήλων. Από κει ξεκινάει και η διαδικασία του πειραματισμού, της επαλήθευσης και της κάθαρσης, που συνιστά το δεύτερο σκέλος της επιστημονικής εργασίας. Το πρώτο όμως στηρίζεται, όπως και ολόκληρη η μαγεία, στη δυνατότητα να συνδέουμε άσχετα κατ' αρχάς μεταξύ τους φαινόμενα, ανακαλύπτοντας κρυφές συγγένειες και ομοιότητες. Στο παρελθόν, όταν τα φαινόμενα παίρνονταν τοις μετρητοίς σαν να 'ταν τα ίδια τα πράγματα, όταν η δυσπιστία του ανθρώπου απέναντι σ' αυτά δεν είχε τόσο προχωρήσει, δεν υπήρχαν σαφή διαχωριστικά όρια ανάμε-

7. Πρόκειται για το πρόβλημα της αιτιότητας, που ο μεγάλος φιλόσοφος του 18ου αι. David Hume έθεσε στο κέντρο της φιλοσοφίας του και το έκρινε άλυτο – άποψη με την οποία συντάχθηκε ο φιλόσοφος του 20ού Bertrand Russell.

σα στην επιστήμη και τη μαγεία, ούτε ανάμεσα στο συνειδητό και το υποσυνείδητο. Βεβαίως και οι μαγικές πρακτικές διέθεταν κάποτε το στάδιο της επαλήθευσης, μόνο που και η επαλήθευση έπασχε στον ίδιο κάποτε βαθμό με την αρχική υπόθεση. Τον Μεσαίωνα, π.χ., αν κάποιος αρνιόταν την κατηγορία που του απέδιδαν, μπορούσε να αποδείξει την αθωότητά του με μια πολύ απλή διαδικασία: δεν είχε παρά να ορκιστεί γι' αυτό και να πάρει στη χούφτα του αναμμένα κάρβουνα. Αν δεν καιγόταν, σήμαινε πως έλεγε την αλήθεια!

Αντίθετα, λοιπόν, απ' ό,τι ισχυρίζονται μερικοί, που προσπαθούν να ανακαλύψουν μια ριζικά διαφορετική λογική ανάμεσα στην «επιστημονική» εποχή μας και τις «προεπιστημονικές» του παρελθόντος, η ουσιαστικότερη διαφορά τους βρίσκεται απλώς στον βαθμό της δυσπιστίας που δείχνουν προς τα φαινόμενα.

Η αλλαγή νοήματος που υπέστη η ίδια η λέξη «φαινόμενο» προδίδει με τον πιο εύγλωττο τρόπο τον ρόλο της επιστημονικής δυσπιστίας. Κάποτε η λέξη σήμαινε ταυτοχρόνως αυτό που φαίνεται και αυτό που φανερώνεται. Καθώς δεν γινόταν αντιδιαστολή ανάμεσα στο φανερό και στο φαινομενικό, και τα δυο τα εκπροσωπούσε θαυμάσια η έννοια του «φαινομένου», από το οποίο άλλωστε αντλούν την ετυμολογική τους ρίζα. Από τη στιγμή όμως που το άμεσα δεδομένο τίθεται υπό αμφισβήτηση, το φαινόμενο πρέπει να περάσει επιτυχώς τις εξετάσεις των πειραμάτων και της επαλήθευσης για να πάρει τον χαρακτηρισμό του προφανούς και πραγματικού, διαφορετικά, αν αποτύχει, κατατάσσεται σ' αυτά που υποτιμητικά ονομάζουμε «φαινομενικά».

Ένας από τους μεγάλους πρωτοπόρους στην τακτική της δοκιμασίας των φαινομένων, ο Λεονάρντο Ντα Βίντσι, στα *Σημειωματάριά* του γράφει παραινετικά:

Η εμπειρία δεν απατά ποτέ· μονάχα οι κρίσεις σας απατώνται, αυτές που σας υπόσχονται αποτελέσματα άσχετα από τον προσωπικό σας πειραματισμό.

Αυτοί που θ' ακολουθήσουν προς την ίδια κατεύθυνση, θα θέσουν σε σκληρή δοκιμασία ακόμα και τις αισθήσεις, απαιτώντας απ' αυτές απόλυτη κατά το δυνατόν ακρίβεια. Την αμφισβήτηση του προφανούς ο Καρτέσιος, που από πολλούς θεωρείται ο κατ' εξοχήν φιλόσοφος της επιστήμης, τη γενίκευσε ως αρχή της αμφιβολίας. Κι ένας σύγχρονος φιλόσοφος της επιστημονικής έρευνας, ο Καρλ Πόππερ,⁸ έθεσε ως κριτήριο της αλήθειας στη θέση της κλασικής Αρχής της Επαλήθευσης την Αρχή της Διαψευσιμότητας. Του λοιπού το προφανές υποβάλλεται σε ακόμα αυστηρότερες εξετάσεις: το βάρος δεν πέφτει πια στην επαλήθευση, αλλά στη διάψευση. Αρκεί ένα μόνο αρνητικό απέναντι σε χιλιάδες θετικά αποτελέσματα, για να κάνει απορριπτέα μια υπόθεση.

Η συστηματική αμφισβήτηση, διερεύνηση και κατάταξη οδήγησε σε χωρισμό του υποκειμενικού από το αντικειμενικό, της παράστασης από το αναπαριστώμενο, της μαγείας από την επιστήμη και του συνειδητού από το υποσυνείδητο. Έτσι, ενώ κάποτε οι μαγικοί συνειρμοί δεν είχαν λόγους να μην ξεδιπλώνονται στο φως της μέρας, τώρα περιορίζονται στον χώρο του υποσυνειδήτου, που τον έχουν μετατρέψει σε αποκλειστική τους επικράτεια. Χωρίς όμως το ευφάνταστο τερατογόνο υποσυνείδητο η ίδια η επιστήμη δεν θα ήταν σε θέση να κάνει τις γόνιμες θεωρητικές της υποθέσεις, που σε δεύτερη φάση τις υποβάλλει στο βασανιστήριο της επαλήθευσης. Θα ήταν χωρίς έμπνευση, χωλή κατά το ένα σκέλος της και ανάπηρη.

8. Karl Popper, *Logik der Forschung*, 1934, *The Logic of Scientific Discovery*, 1959.

Είτε, λοιπόν, για την επιστήμη πρόκειται είτε για τη μαγεία, η πρώτη ύλη τους είναι η ίδια: τα σύμβολα. Ο χάρτης ως σύμβολο έχει μια κρυφή ιστορία. Ακολουθεί σκοτεινές διαδρομές που η παρακολούθησή τους μπορεί και οφείλει να είναι έργο επιστήμης – αυτό φιλοδοξεί να είναι το παρόν πόνημα.

Το πρόβλημα είναι πως τα όντα που το σώμα τους είναι πλασμένο από σκοτάδι, διαλύονται με την πρώτη δέσμη φωτός που θα πέσει πάνω τους. Αν θέλουμε, λοιπόν, να τα ανακαλύψουμε, θα πρέπει να ακολουθήσουμε έμμεσα ίχνη.

Αυτό ισχύει φυσικά μόνο για την εποχή μας, όπου «επισήμως» έχει απαγορευτεί στα όντα του υποσυνειδήτου να εισβάλλουν στην επικράτεια του συνειδητού. Στην περίπτωση π.χ. της υπόθεσης που εξετάζουμε εδώ, είναι δύσκολο να βρούμε άμεσες και ρητές ομολογίες: από τη στιγμή που θα ομολογούσε κανείς ότι θεωρεί τον Βορρά ανώτερο επειδή βρίσκεται ψηλότερα, θα συνειδητοποιούσε αυτόματα το λάθος του και θα εγκατέλειπε την πλάνη του. Το ίδιο θα συνέβαινε, αν ισχυριζόταν πως οι κάτοικοι του Νότου είναι κατώτεροι επειδή μένουν κάτω από τους Βόρειους. Ορισμένοι συνειρμοί παράγουν αποτελέσματα μόνο όσο λειτουργούν ινκόγκνιτο στο σκοτάδι του υποσυνειδήτου. Μόλις βγουν στο φως αποσυντίθενται πριν καν προλάβουν να συνειδητοποιήσουν και να πιστοποιήσουν την ύπαρξή τους. Ετοιμαστείτε, λοιπόν, για μια κατάδυση στον κρυφό κόσμο των συμβόλων.

Ο άνθρωπος σωστά ονομάστηκε *συμβολοποιός*. Κάποτε οι ζωολόγοι συνήθιζαν να τον αποκαλούν *homo faber*, άνθρωπο κατασκευαστή, θεωρώντας πως το κυριότερο χαρακτηριστικό του, αυτό που τον διαφοροποιεί από τα άλλα ζώα, είναι η κατασκευή αντικειμένων. Όμως, πριν ο κατασκευαστής δημιουργήσει οτιδήποτε, συλλαμβάνει μια ιδέα, σχηματίζει μια, για την ώρα φανταστική, εικόνα στον νου του. Το φάντασμα αυτό τον κυριεύει

και διεκδικεί επιτακτικά μια θέση στον πραγματικό κόσμο. Αυτό είναι που από το παραβάν κινεί πυρετικά το χέρι του δημιουργού:

Εν' άγαλμα κοιμάται για μένα μέσα στην πέτρα, κι είν' αυτό των αγαλμάτων το άγαλμα! Αλίμονο! Γιατί πρέπει να κοιμάται πάνω στην πιο σκληρή και την πιο άσχημη πέτρα; Το σφυρί μου τώρα χτυπάει ενάντια στους τοίχους της φυλακής του. Οι αστραπές ξεπετάγονται από την πέτρα: Και τι μ' ενδιαφέρει εμένα; Θέλω να τελειώσω με το άγαλμα αυτό μ' οποιαδήποτε θυσία, γιατί μια σκιά μ' επισκέφθηκε...

Τα λόγια αυτά, που έβαλε ο Νίτσε στο στόμα του Ζαρατούστρα δικαιούται να τα πει κι ο πιο ταπεινός δημιουργός.

Δεν είναι απαραίτητο να αλλάξουμε τη φύση των αντικειμένων για να τα μετατρέψουμε σε σύμβολα. Ακόμα και τα αντικείμενα της φύσης που τα βρίσκει έτοιμα ο άνθρωπος έστω κι αν δεν τ' αγγίζει με τα χέρια του, με μόνο το βλέμμα του τα μεταμορφώνει σε σύμβολα, σαν τον μυθικό βασιλιά Μίδα, που μετέτρεπε, με το άγγιγμά του εκείνος, το κάθε τι σε χρυσάφι. Απ' αυτή την τύχη του συμβόλου δε γλιτώνει ούτε καν το φαγητό, που υποτίθεται πως ενδιαφέρει τον άνθρωπο μόνο στον βαθμό που ικανοποιεί τη γέυση και τη θρέψη του. Ένα σωρό θρησκευτικά ταμπού, που δεν έχουν καμιά σχέση με τη θρεπτική αξία των διαφόρων φυτικών ή ζωικών ειδών αλλά με συνειρμικούς συμβολισμούς, υπαγορεύουν το διαιτολόγιο των πρωτογόνων. Τα ζώα που αποτελούν την τροφή μας έχουν εξημερωθεί, με κριτήρια σαν αυτό που προαναφέρθηκε, πριν από χιλιάδες χρόνια. Το σημερινό διαιτολόγιο εξακολουθεί να είναι βαθιά επηρεασμένο από τέτοιες αρχαίες απαγορεύσεις. Για τα μέλη πολλών κυνηγετικών φυλών τα ζώα-κυνηγοί, δηλαδή τα σαρκοφάγα, θεωρούνται αδέρφια τους, άρα απαγορευμένα ως έδεσμα. Παρόμοιοι, ξεχασμένοι πια,

λόγοι απαγορεύουν τη βρώση εντόμων. Στα τέλη του 20ού αιώνα χιλιάδες άνθρωποι πεθαίνουν σαν τα έντομα, ενώ τα έντομα, που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν σαν μια πολύ πλούσια σε θερμίδες τροφή, ευημερούν πληθαίνοντας γύρω τους.

Πολλά πανάρχαια ταμπού στο θέμα της διατροφής έχουν επιζήσει ως μέρος των σημερινών θρησκευτικών νηστειών. Ένα ζώο που εξημερώθηκε σχετικά πρόσφατα, για την ακρίβεια τον Μεσαίωνα στη Γαλλία, ήταν το κουνέλι. Το κατόρθωμα ανήκει στους καλογέρους, που αναζητούσαν κάποια νηστίσιμη τροφή για τη Σαρακοστή, χωρίς να παραβούν την απαγόρευση της κρεοφαγίας. Το πρώτο βήμα αυτής της προσπάθειας ήταν να βαφτίσουν την κότα ψάρι, ευλογώντας φυσικά τον Θεό που τους πρόσφερε ένα τόσο θαυμάσιο θαλασσινό. Είτε όμως γιατί τελείωναν πολύ νωρίς οι κότες, μην αντέχοντας στην πολυήμερη νηστεία των καλογέρων, είτε γιατί εκείνοι τις βαρέθηκαν, αποφάσισαν να εμπλουτίσουν το νηστίσιμο μενού τους με κάποιο άλλο θαλασσινό της στεριάς. Αφού, λοιπόν, αποφάνθηκαν ότι το νεογέννητο άγριο κουνέλι μπορεί επίσης να βαφτιστεί ψάρι, χωρίς κάτι τέτοιο να προσκρούει σε ρητές απαγορεύσεις, βάλθηκαν με ενθουσιασμό να το εξημερώσουν. Ο ζήλος τους ανταμείφθηκε.

Δεν πρέπει να δούμε σ' αυτό το περιστατικό ένα απλώς διασκεδαστικό γεγονός, αποκλειστικό τάχα χαρακτηριστικό καλογηρικής πονηρίας. Γιατί να προηγηθεί άραγε η τελετή της βάφτισης απ' αυτήν της ευλογίας του δείπνου; Στην πραγματικότητα η προσκόλληση στην τακτική της ονοματοθεσίας κρύβει κάτι πολύ βαθύτερο και πανανθρώπινο: την πίστη ότι το όνομα ταυτίζεται μ' αυτό που ονοματίζει.⁹

9. Πάνω σ' αυτό βλ. το άρθρο του γράφοντος «Με τις λέξεις δημιουργούμε αλλά και εξουσιάζουμε» στην *Αυγή* της 30ής Αυγούστου 1985, σελ. 8.

Οι λέξεις σχηματίζονται από το πιο φτηνό υλικό, τον ήχο. Ανταποκρίνονται, δηλαδή, στον κανόνα που θέλει την πρώτη ύλη των συμβόλων φτηνότερη από την ύλη των συμβολιζομένων.¹⁰ Παράλληλα συγγενεύουν με το ευγενέστερο στοιχείο της φύσης, τον αέρα, που όλοι σχεδόν οι λαοί κάποτε τον θεωρούσαν πνεύμα.¹¹ Ενώ, λοιπόν, οι ποιητές χαρακτηρίζουν τις λέξεις «ἔπεα πτερόεντα» και οι απλοϊκοί υλιστές «λόγια του αέρα», αυτές λειτουργούν ως πανίσχυρες δυνάμεις που ξεσηκώνουν τους μεν και συν-αρπάζουν τους δε.

Οι λέξεις είναι τα κατ' εξοχήν σύμβολα. Η κάθε γλώσσα είναι ένα απέραντο σύστημα συμβόλων σε διαρκή μεταξύ τους αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση. Τι είναι όμως το σύμβολο; Είναι εκείνο που εκπροσωπεί το καθ' εαυτό αντικείμενο στη διάρκεια της απουσίας του. Είναι αυτό που δείχνει εκείνο που δεν είναι ακριβώς μπροστά μας. Είναι αυτό που επιτρέπει την παρουσία σ' εκείνο που απουσιάζει. Καταλαβαίνουμε τώρα τη σημασία του συμβόλου: χωρίς αυτό η σκέψη δεν θα μπορούσε να απομακρυνθεί από το άμεσα προσιτό, δεν θα μπορούσε καν να υπάρξει αφηρημένη σκέψη. Και χωρίς το στοιχείο της αφαίρεσης είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να υπάρξει καν αξιόλογη σκέψη. Η σκέψη γίνεται «αξιόλογη» χάρη στον λόγο.

Τι θα μπορούσε να είναι μια ανταλλαγή απόψεων χωρίς τις λέξεις, μας το δείχνει με τον καλύτερο τρόπο η σατιρική πέννα του Ιωνάθαν Σουίφτ, περιγράφοντας μια από τις φαιινές μεταρρυθμιστικές ιδέες των γλωσσολόγων της φανταστικής χώρας των ουτοπιών, της Βαλνιβάρβης:

10. Βλ. το άρθρο του γράφοντος «Στον αστερισμό των συμβόλων» στην *Αυγή* της 3ης Μαρτίου 1985, σελ. 22.

11. Βλ. πιο κάτω, κεφ. Ε΄.

Το δεύτερο υπό συζήτηση σχέδιο ήταν η ολοκληρωτική κατάργηση των λέξεων. Κι αυτό προτεινόταν σαν ένα μεγάλο πλεονέκτημα όχι μόνο από απόψεως συντομίας, αλλά και για την υγεία του ανθρώπου. Διότι είναι ηλίου φαεινότερον ότι η κάθε λέξη που λέμε επιφέρει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, μια φθορά στους πνεύμονες, και συνεπώς επιταχύνει την πορεία μας προς τον θάνατο. Μια λύση, λοιπόν, που προτεινόταν, ήταν πως μιας που οι λέξεις δεν αποτελούν παρά ονομασίες για τα πράγματα, θα ήταν πιο βολικό για τους ανθρώπους να κουβαλούν μαζί τους εκείνα τα πράγματα που θα τους ήταν απαραίτητα για να εκφραστούν στην όποια συζήτηση επρόκειτο να κάνουν. Και η επινόηση αυτή θα είχε σίγουρα πραγματοποιηθεί, προς μεγάλη ευκολία αλλά και όφελος για την υγεία του κάθε υπήκουου στο βασίλειο, εάν οι γυναίκες, σε συνεργασία με τον χυδαίο όχλο, δεν είχαν απειλήσει να ξεσηκώσουν επανάσταση σε περίπτωση που θα τους απαγορεύονταν να μιλούν με τη γλώσσα τους, όπως κι οι πρόγονοί τους. Τέτοιος αδυσώπητος και πείσμων εχθρός της επιστήμης είναι ο λαουτζίκος. Πάντως πολλοί από τους πιο σοφούς και μορφωμένους χρησιμοποιούν αυτόν τον νέο τρόπο έκφρασης, που έχει μονάχα ένα ελάττωμα. Αυτό είναι πως αν κάποιος έχει πολλές δουλειές, ή θέλει να συζητήσει για μια υπόθεση μεγάλη, είναι υποχρεωμένος να κουβαλάει ένα τεράστιο μπόγο στην πλάτη του, εκτός κι αν έχει την οικονομική άνεση να πληρώνει δυο γερούς βαστάζους. Είδα πολλές φορές δυο τέτοιους σοφούς να λυγίζουν κάτω από το βάρος των σάκων τους, σαν τους γυρολόγους στη χώρα μας, και όταν συναντιούνται στον δρόμο, να κατεβάζουν το φορτίο τους, ν' ανοίγουν τους σάκους τους και να συζητάνε επί μία ώρα. Ύστερα ξανάχωναν μέσα τα εργαλεία τους, βοηθούσε ο ένας τον άλλο να φορτωθεί τον μπόγο, και αποχαιρετιόντουσαν.¹²

Με τέτοιο μπόγο στην πλάτη του είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε

12. Ι. Σουίφτ, *Τα ταξίδια του Γκάλλιβερ*, 1982, σελ. 215.

να πάει μακριά ο άνθρωπος. Αντίθετα οι λέξεις του επέτρεψαν να μεταφέρει και να ανταλλάσσει ένα τεράστιο πλούτο σκέψεων.

Παρά τα τεράστια πλεονεκτήματά τους όμως, οι λέξεις έχουν ένα μεγάλο μειονέκτημα: είναι αόρατες. Δεδομένου ότι η πρόσληψη παραστάσεων γίνεται κατά κύριο λόγο από την όραση, χρειαζόμαστε και σύμβολα οπτικά. Χρειαζόμαστε εικόνες: πορτραίτα, φωτογραφίες, οικόσημα και σημαίες, ιχνογραφήματα και, βεβαίως, χάρτες.

Η εικόνα έχει το πλεονέκτημα να είναι σαφής και να μεταφέρεται όπως είναι, χωρίς μεγάλα περιθώρια παρερμηνείας. Για να χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα του Σουίφτ, όταν πρόκειται να πουλήσουμε ή ν' αγοράσουμε ένα χωράφι, δεν χρειάζεται να το κουβαλάμε στον συμβολαιογράφο, από κει στον υποθηκοφύλακα και ξανά πίσω στον τόπο του. Η ταυτότητα των ακινήτων φαίνεται από τα σχεδιαγράμματα που συνοδεύουν τα συμβόλαια. Η ταυτότητα των χωρών από τους χάρτες τους.

Ο απλός κόσμος, μάλιστα, τείνει κάποτε να βλέπει σαν πρωτότυπο τον χάρτη και σαν αντίγραφο τη χώρα, μια και ως σύνολο είναι πιο προσιτός εκείνος. Ο γιατρός Γ. Ανδριόλας μου διηγήθηκε την αφελή και αυθόρμητη αντίδραση κάποιου πελάτη του μπροστά σ' ένα αντίγραφο χάρτη της Ελλάδας από τον 17ο αιώνα: «Κοίτα, ρε φίλε μου, πώς ήταν κάποτε η Ελλάδα και πώς κατάντησε!».

Η αναντιστοιχία ενός εθνικού χάρτη προς την πραγματικότητα δεν είναι πάντα ένα τόσο αστείο φαινόμενο. Το τι σημασία έχουν οι χάρτες σαν σύμβολα των χωρών, φαίνεται από το ότι η εκτύπωση από την κυβέρνηση μιας χώρας ενός χάρτη, που εμφανίζει μετατοπισμένα προς τη γειτονική χώρα τα όρια της επικράτειας, ενίοτε θεωρείται *casus belli*, εύλογη, δηλαδή, αιτία πολέμου. Αυτή άλλωστε καθ' εαυτή η πράξη της εκτύπωσης θυ-

μίξει έντονα την πρακτική της μαγείας: δίνει την εντύπωση της τετελεσμένης κατοχής.

Από τη στιγμή που τα σύμβολα εκπροσωπούν τα αντικείμενα παίρνοντας τη θέση τους, είναι πολύ εύκολο και να τα πλαστοπροσωπούν. Όσο πιο πειστικοί αντιπρόσωποι είναι τόσο πιο εύκολα εκλαμβάνονται σαν οι ίδιοι οι εκπροσωπούμενοι. Η μεταξύ τους σχέση συχνά αντιστρέφεται. Τα σύμβολα δεν αποκαλύπτουν μόνο, αλλά και καλύπτουν. Φανερώνουν με την παρουσία τους, αλλά και κρύβουν με το σώμα τους. Μας μαγεύουν και μας εξαπατούν.

Ολόκληρη η πρακτική της μαγείας στηρίζεται στη χρήση συμβόλων στη θέση των αντικειμένων, είτε λέξεις είναι αυτά τα σύμβολα είτε ιχνογραφήματα και περιλήψεις των αντικειμένων. Προφέροντας το όνομα του Θεού τον αναγκάζεις να παρουσιαστεί. Προφέροντας το όνομα του Διαβόλου, προκαλείς αυτόματα την παρουσία του (γι' αυτό και προτιμούν να τον αποκαλούν ανώνυμα «ο Εξαποδώ»). Προφέροντας το όνομα του νεκρού τον σηκώνεις από τον τάφο. Το ότι το όνομα ανακαλεί την παράσταση και το ότι η παράσταση ταυτίζεται με το ίδιο το αναπαριστώμενο, είναι πολύ φυσικά για την αφελή και απονήρευτη ακόμη σκέψη. Άλλωστε και ο μη αφελής, βλέποντας τη φωτογραφία ενός αγαπημένου προσώπου, νιώθει συχνά την ίδια σχεδόν συγκίνηση που θα νιώθε αν έβλεπε το ίδιο το πρόσωπο. Βλέποντας τον χάρτη νοιώθουμε σαν να 'χουμε την ίδια τη χώρα μπροστά μας.

Τη δύναμη της εικόνας και την ικανότητά της να υποκαθιστά εκείνο που απεικονίζει τη βίωσαν οδυνηρά οι ορθόδοξοι χριστιανοί κατά την εποχή της Εικονομαχίας.¹³

13. Για την Εικονομαχία αντί πολλών βλ. Γ.Α. Χατζηαντωνίου, *Εικονομάχοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2007.

Προσκυνώντας την εικόνα προσκυνώ τον ίδιο τον Χριστό,
έγραφε χαρακτηριστικά ο Θεόδωρος Στουδίτης,¹⁴
διότι η εικόνα και το πρωτότυπο δεν μπορούν να χωριστούν,¹⁵
εφ' όσον

ἐν καὶ ταυτὸν τῇ ὁμοιωτικῇ ὑποστάσει ἢ εἰκὼν πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον.¹⁶

Σκεπτικό που αποκορυφώνεται στη διακήρυξη:

Δεν υπάρχει Χριστός αν δεν είναι απεικονισμένος!¹⁷
'Ο δὲ βασιλεὺς λέγεται καὶ ἡ βασιλέως εἰκὼν..., διότι τῆς εἰκόνος ἡ τιμὴ ἐπὶ τὸ πρόσωπον διαβαίνει,

βεβαιώνει ο Μέγας Βασίλειος στον Λόγο του για το Άγιο Πνεύμα.

Κυριολεκτικά! Σε μια εποχή σπάνεως των χαρτών την αίσθηση της ταυτότητας της χώρας την έδινε η εικόνα του βασιλιά που τοποθετούνταν στα όρια ή σε άλλα σημεία της επικράτειάς του. Τον ρόλο της εικόνας του αφέντη ως εικόνας της επικράτειας τον ανέλαβαν στην συνέχεια εξ ολοκλήρου οι χάρτες.

Πάνω στον κόσμο που τον περιβάλλει ο άνθρωπος απλώνει σαν αράχνη το δίκτυ των νοημάτων του. Και συχνά τυλίγεται κι αυτός μέσα του. Γιατί, παρ' ότι πριν απ' όλα «κατασκευαστής σημείων», δεν είναι απλώς και μόνον ο εμπνευστής, ο δημιουργός και ο χρήστης τους. Παίρνει επίσης απ' αυτά την έμπνευσή του, πλάθεται απ' αυτά και, όχι σπάνια, όταν τα σύμβολα αυτο-

14. Jacques-Paul Migne, *Patrologia Graeca* 99: 1558-91.

15. Β' Αντιρρητικός, Migne 99: 1117-8.

16. *Επιστολαί*, Β' 23, Migne 99: 1188 – βλ. και Γ' Αντιρρητικός, Migne 99: 421.

17. *Επιστολαί*, Β' 37, Migne 99: 1125.

νομούνται κι αποκτούν τη δική τους δυναμική στον χώρο του υποσυνειδήτου, γίνεται ανύποπτο και ανήμπορο ή εκούσιο και ενθουσιώδες ακόμα θύμα τους. Τα εργαλεία της σκέψης μεταμορφώνονται τότε σε δυνάστες της. Τα σύμβολα, φορτισμένα με κρυφά νοήματα εκμαυλίζουν, έλκουν ή απωθούν. Οι πνευματικές μας λειτουργίες εκτυλίσσονται σε ένα ισχυρό «μαγνητικό» πεδίο, τόσο περισσότερο αναπόφευκτο όσο δεν υποψιαζόμαστε τους μυστικούς του πόλους. Δυο τέτοιοι πόλοι είναι αυτοί του άξονα Βορρά-Νότου. Δύο άλλοι του άξονα που ενώνει το «Πάνω» με το «Κάτω». Τι δύναμη άραγε μπορούν να ασκήσουν στη συνείδησή μας αυτοί οι δύο νοηματικοί άξονες αν συμπέσουν; Πριν επιχειρήσουμε την απάντηση, ας δούμε κάποιους άλλους συμβολισμούς επί το έργον.